

Оригинални научни рад

UDK: 355.48/.49:355.426-055.2"1914/1918"

DOI: 10.7251/FLZB2101055Z

Жене борци у Другом пешадијском пуку Књаз Михаило „Гвоздени пук“ (1914-1918)

Милена Жикић¹

Фармацеутски факултет у Новом Саду, Катедра за општеобразовне науке

Сажетак: У раду се анализира учешће жена у Другом пешадијском пуку Књаз Михаило – „Гвоздени пук“, у Великом рату. Најелићнији пук, поред најтежих бићака у ослободилачким ратовима (1912-1918) и прекаљених јунака из балканских ратова, у свом саставу имао је и жене борце, две Српкиње и једну Британку. Бићака на Церу, Дрини, Колубари, Горничевска и Бићољска (која 1212) окупиле су Милунку Савић, Живану Терзић и Флору Сендс у заједничкој мисији ослобођења.

Кључне речи: Други пешадијски пук Књаз Михаило, „Гвоздени пук“, Милунка Савић, Живана Терзић, Флора Сендс, фронт.

1 milenazikic85@gmail.com

Други пешадијски пук Књаз Михаило „Гвоздени пук“

У ослободилачким ратовима друге деценије 20. века посебно место у историји ратовања заузима Други пешадијски пук „Књаз Михаило“, који је као синоним јунаштва и храбрости добио назив „Гвоздени“. Пук је био ангажован у најтежим биткама балканских ратова и Великом рату, а сачињавали су га војни обвезници од 21 до 31 године из Топлице, Запања и Јабланице. У Првом балканском рату, учествовао је у бици на Куманову, у борбама за ослобођење Прилепа и Битоља. Задобио је славу у Другом балканском рату, у бици на Брегалници и код Царевог села (Грленски положаји), као и назив „Гвоздени“. У Великом рату поднео је терет најтежих битка у 1914. години: Цер (Текериш), Дрина (Лиманска ада), Колубара (вис Крменица). Године 1915. Гвоздени пук је деловао у Македонији, чувао је одступницу српској војсци приликом повлачења преко Косова и Албаније. Након опоравка на Крфу истакао се у Горничевској бици, у бици за Битољ (на koti 1212). Пук је учествовао у ратним операцијама за пробој Солунског фронта, као и у борбама за ослобођење Ниша до Гроцке, где је преко Дунава кренуо за Бечкерек (Зрењанин) и ослободио Кикинду. Средином децембра 1918. године Други пешадијски пук 1. позива „Књаз Михаило“ упућен је у Београд где је до 5. маја 1920. године обезбеђивао Народну скупштину, Двор и Министарства након чега је демобилисан. О вредности и значају овог пука сведоче и одликовања. Застава „Гвозденог пука“ најодликованија је у српској војсци у ратовима за ослобођење (1912-1918) о чему сведочи 208 носилаца Карађорђевог звезде са мачевима. Велике битке и гвоздени назив пук је платио и људским животима. У ратовима од 1912. до 1918. године погинула су 32 официра и 1.239 подофицира.² Осим јунаштава пук је био јединствен и по женама борцима (Милунки Савић, Живани Терзић и Флори Сендс), те ћемо у наставку рада, приказати њихово учешће у „Гвозденом пуку“.

1. Милунка Савић

У породици Савић родила се 28. јуна 1892. године Милунка као прво дете Раденка и Данице Савић, земљорадника из Ковача (Рашка).³ Датум и годину

2 Видети: Петко Марјановић, *Други пешадијски пук 1. позива Књаз Михаило "Гвоздени пук* (Прокупље : Народни музеј Топлице, 2011).

3 Година Милункиног рођења је навођена у распону од 1888. до 1895. На споменику у Јошаничкој бањи као година рођења уписана је 1889.

рођења утврдили смо на основу преписа Извода из књиге за упис рође-них.⁴

Осим Милунке, Раденко и Даница су имали још троје деце: сина Милана и две кћери, Миону и Славку. Тешка времена и сиромаштво обележили су Милункино де-тињство и рану младост.⁵ Самоука и без школе⁶, била је „чобаница у Долини јоргована на Ибру”⁷

Године 1912, када је почео Први балкански рат, и поред тога што су жене биле изузете од служења војног рока, према важећим војним прописима, Милунка се ода-звала прогласу краља Петра.⁸ Скратила је косу, обукла мушку одећу, ставила шајкачу, себи дала име Милун и отишла у рат.⁹ Постала је војник Дринске дивизије и учествовала у бици код Скадра.¹⁰ У Првом балканском рату „про-славила се као бомбаш”¹¹

Други балкански рат Милунка је дочекала са пушком у руци. Дана 30. јуна Бугари су напали предстраже 4. и 6. пука Дринске дивизије. У кључној бици на реци Брегалници, од 30. јуна до 9. јула 1913., учествовала је и Милунка Савић. По-следњег дана битке рањена је у груди и њена тајна о полу откривена.¹² За од-личне бомбашке способности и показане ратне подвиге, одликована је Злат-

4 Архив Југославије (даље: АЈ)-125, ф-4, персоналије. Копривница код Јошаничке бање такође се наводи као место рођења Милунке Савић. У поменутом месту се налази и родна кућа породице Савић, која је обновљена 2015. године.

5 Божица Младеновић. „Милунка Савић: између мита и стварности“, *Летопис Матице српске* 191, 5 (2015) : 668.

6 АЈ-125, ф-4, персоналије.

7 Томислав Влаховић, *Витезови Карађорђевог звезда са мачевим*. (Београд: Т. С. Влаховић, 1989), 39.

8 „Освајачка и нетрпељива отоманска владавина истребљује већ вековима ову нашу браћу. Од Берлинског Конгреса на овамо, убијање, одвођење у Азију и до последњих дана, насилно расељавање, турчење женскиња и мушкиња, непризнавање наше вере, језика, имена српскога, били су основица турске управе. [...] ја сам зато у име Божје наредио Мојој јуначкој војсци да пође у свети бој за слободу наше браће, за бољи живот и напредак Краљевине Србије. [...] Ја вас позивам, драга браћо, свесрдно помогните моју храбру војску да ово створи, и сву своју снагу зато заложите.” *Политика*, бр. 3133, 6. октобар 1912, стр. 2, *Балкански рат*.

9 „Колебала се између два имена: Милун или Милутин?”. Антоније Ђурић, прир. *Жене солунци говоре* (Београд: Evro-Giunti 2014). 17.

10 Младеновић, *Милунка Савић*, 668.

11 Ђурић, *Жене солунци*, 17.

12 „Догодило се оно чега сам се највише бојала [...] Боже, кад се тога сетим: болничар, старији човек, журно ми скида копоран да види где сам рањена. Устукнуо је и стао као громом погођен [...] Не могу више да се кријем: нисам Милун, него Милунка.” Ђурић, *Жене солунци*, 17.

ном медаљом за храброст,¹³ која се додељивала за показану и осведочену храброст на бојишту, и добила је чин каплара.¹⁴

Први светски рат, који је уследио годину дана касније, још једном је подстакао Милунку да као борац на фронту помогне у одбрани своје отаџбине. Будући да је се нико није сетио, односно да није добила ратни распоред, Милунка је преузела први корак и затражила ратни распоред. Први покушај пред генералом Степом Степановићем био је неуспешан. То је није поколебало, па се у Крагујевцу обратила начелнику Врховне команде, војводи Радомиру Путнику: „Ја сам каплар српске војске и хоћу свој ратни распоред, господине војводо!”¹⁵ Добила је ратни распоред захваљујући мајору Војиславу Танкосићу, који је био упознат са подвизима Савићеве из балканских ратова. Распоредили су је у Други пешадијски пук „Књаз Михаило” – „Гвоздени пук”, који је био у саставу Моравске дивизије I позива. Војници Гвозденог пука су прихватили Милунку као искусног „старог ратника и равноправног друга”.¹⁶

Ратне операције, на почетку рата, између српске и аустроугарске војске, на Дрини и Сави, биле су у јеку. Улазак Милунке у рат значио је појачање бомбашким редовима. У чувеним биткама на Дрини и Колубари, у којима је Гвоздени пук био изложен најтежим ударима, Милунка је била у првим редовима у улози бомбаша. Моравска дивизија I позива била је ударна дивизија у Церској бици и успешно савладала отпор аустроугарских снага на гребену Цера и Иверка.¹⁷ У јеку борбе Милункина храброст и борбеност посебно су дошле до изражаја на дринском бојишту када је Гвоздени пук поразио 79. аустријски пук, а Милунка део војника заробила. У току 1914. године учествовала је и у Колубарској бици, у којој је пук остао на 1.354 од 4.356 бораца. У поменутој бици била

13 У предлогу за похвалу поднаредника-добровољца Милунке Савић, четири године касније (1917. године), у рубрици која одличја има је записано: Златну медаљу за храброст. Војни архив (даље: ВА), фонд Војска Кнежевине/Краљевине Србије, 1847–1920, пописник 3, кутија 273, фасцикла 7, документ број 5/14.

14 Младеновић, *Милунка Савић*, 668; Љубомир Сарамандић, *Ходочашће на Крф*, (Београд : Тетратон 2004), 90.

15 Ђурић, *Жене солунци*, 18.

16 Миле Бјелајац, „Други пешадијски пук „Књаз Михаила“: предавање у Дому војске Југославије“, *Топличке свеске: прилози за изучавање Топлице и југа Србије* 8 (2003): 20–21.

17 Живојин Мишић, *Моје успомене*, прир. Саво Скоко (Београд: Бигз, 1990), 298.

је командир јуришног бомбашког одељења. У борбама је успешно потискивала аустроугарску војску преко Дрине и истој ишла у сусрет.¹⁸

У марту 1915. године пук „Књаз Михаило” био је послат у Македонију, као испомоћ Брегалничкој дивизији. Пук је учествовао у одбрани Битоља од 3. до 18. новембра, да би 22. новембра стигао у Стругу.¹⁹ Одатле је одступао према Елбасану и Валони, а 2. фебруара 1916. године запловио на италијанским лађама ка Крфу, где је и реорганизован ушао у састав Прве армије генерала Милоша Васића и враћен Моравској дивизији. Пук се опорављао код села Доњи Ипсос на Крфу, а затим је премештен у Солун, где је почела обука француским оружјем.²⁰

Присуство Милунке Савић на Солунском фронту забележила је у свом дневнику 7. септембра 1916. године Изобел Рос (Isobel Ross), куvariца у Болници шкотских жена на Солунском фронту: „Упознале смо се са једном женом, војником српске војске, која је дошла у логор да нас види. Зове се Милунка, има веома пријатно лице, али и тако неустрашиво. Већ три године се бори. Било јој је мило што смо је сликале.”²¹ Име Милунке Савић пронашло је своје место и у белешкама Јелене Лазаревић: „У Светском Рату [...] Моравска Дивизија, на Солунском Фронту, у борбеним линијама има поднаредника Милунку [...]”²²

На Солунском фронту Милунка се показала као прави војник у борбама пука „Књаз Михаило”. Гвоздени пук је већ 27. августа био на позицији северно од Горничева, а 16. септембра га и заузео. О бици на Горничеву Милунка је изјавила: „Учествовала сам у многим биткама, али ми је најтеже било у Горничевској бици, половином септембра 1916. године. Мој 2. пешадијски пук, због јунаштва назван „Гвоздени”, био је код села Церове, близу села Горничево. Бугари нас изненадише. [...] Ту сам можда душу огрешила, али морала сам – рат је био. И сада ме прогони та људска касапница, често сањам.”²³

18 Ђурић, *Жене солунци*, 19.

19 У раду су датуми наведени по старом календару, јулијанском, који је био у употреби до 1919. године.

20 Бјелајац, *Други пешадијски пук*, 18.

21 Изобел Рос, *Мала сива препелица: мој српски дневник*, превод Ива Вуковић (Београд: Младост турист : Итака, 1995), 35.

22 Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу* (Београд: Београдско женско друштво, 1929), 216.

23 Адам Стошић, прир. *Велики дани Србије: (1914–1918): сведочења* (Крушевац : Крушевачки гласник : Друштво за ослободилачке ратове Србије до 1918. ; Београд : Студентски културни центар, 2000), 562.

За заслуге на Солунском фронту приликом заузимања Кајмакчалана и Битоља 1916. године, у пуковској архиви сачуван је списак похвала за поднаредника – добровољца 1. чете 3. батаљона Милована – Милунке Раденка Савића за дело и заслуге стечене у рату 1916. године у борбама на Црној Реци и положају Чуке.²⁴ „Силаском на обалу Црне Реке, која је била тактичка препона, наш се фронт још више проширио; а недовољна снага, као и замор трупа, учинила је да је непријатељ успео да нашим slabим и уморним колонама оспори брзо надирање. Настало је постепено освајање стопе по стопу каменитих Чука, док се најзад није постигло, да падом коте 1212 Битољ падне у наше руке.”²⁵

У борбама на Црној реци 28. септембра 1916. Гвоздени пук је додељен 122. француској колонијалној дивизији, док је Милунка као борац бомбаш добровољно одлазила до непријатељских ровова и веома вешто доводила бугарске заробљенике у команду.²⁶ Захваљујући храбрости, сналажљивости и лукавству успела је 28. септембра да зароби 23 непријатељска војника.²⁷ О поменутом догађају Милунка је казала: „Бугари нас жестоко, изненада, нападоше. Иду у таласима [...] терају их официри, иду иза њих и ко покуша да одступи – пуцају у леђа [...] увек су тако радили кад су изненада нападали. Али прво су их опијали ракијом, ваљда да им улију храброст [...] потукосмо их и те ноћи, а ја заробих двадесет тројицу [...] само гледају у мој бајонет на пушци и бомбе за појасом. Мисле сад ћу их побити. А ја их одведем у команду и рапортирам [...]”²⁸ Поменути пример јунаштва био је истакнут у предлогу за похвалу поднаредника-добровољца Милунке Р. Савић, 1. чете 3. батаљона пука „Књаз Михаило”, 1. марта 1917. године.²⁹ У борбама на Црној реци, Милунка је рањена.³⁰ За време опоравка у Бизерти није мировала. Флора Сендс, још једна жена борац, је у свом дневнику о томе оставила занимљиво сведочанство: „Једина особа коју чак ни пуковник није могао укротити била је Милунка [...] Када се вратила на-

24 ВА, П-3, К. 273, Ф. 7, Д. 5/14.

25 Жарко М., Рувидић, „Евакуација рањеника при заузећу Кајмакчалана 1916. године”, *Ратник* 37, 1-3 (1921), 134.

26 Бјелајац, *Други пешадијски пук*, 21.

27 ВА, П-3а, К.10, Ф. 12, Д. 14.

28 Ђурић, *Жене солунци*, 19–20.

29 ВА, П-3, К. 273, Ф. 7, Д. 5/14.

30 АЈ-125-ф-4, персоналије; ВА, П-3а, К. 116, Ф. 9, Д.10.

редног дана, после двадесет и четири сата одсуствовања, пуковник ју је ставио у самицу, у мали шатор, не би ли је казнио. Она је проблем решила тако што је истог часа запалила шатор. Чим јој је нога довољно ојачала, поново је нестала, овај пут на три дана. [...]»³¹

Након Бизерте учествовала је 29. октобра 1916. године у тешким борбама против Бугара, три пута је јуришала на положај Чуке и том приликом је поново рањена.³² Јуначки се борила са војницима, а у критичном тренутку када је нестало муниције, сама је одлазила до коморе и доносила муницију у стрељачки строј. Последња изјава у похвалној наредби је гласила: „Уопште веома храбра и смела.”³³

За показане примере јунаштва и пожртвовања похваљена је наредбом начелника штаба Врховне команде 18. априла 1917. године у Солуну.³⁴ Ценећи њене заслуге, врховни командант, регент Александар, на православни Божић поднареднику Милунки Савић уручио је Златни орден Карађорђевог звезде са мачевима.³⁵ Исте године командант источне војске генерал Сарај одликовао ју је Легијом части.³⁶

Пук је у току 1917. године био усмерен ка стабилизовању фронта и „није имао јачих борбених активности”.³⁷ У завршним операцијама за ослобођење 1918. године, у саставу Гвозденог пука, учествовала је и Милунка Савић. До последњег момента пратила је српску војску и борила се равноправно са војницима. Демобилисана је 1920. године.³⁸

Милунка Савић је била једина жена одликована француским орденом Ратни крст са златном палмом. Такође, у тренутку уручења ордена била јој је указана почаст

31 Видети: Flora Sandes, *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army* (London [etc.] : Hodder and Stoughton 1916), или српско издање Флора Сандес, *Енглескиња у српској војсци*, превод Спира Радојчић (Београд : Итака 2015).

32 ВА, П-3а, К.10, Ф.12, Д. 14.

33 ВА, П-3, К. 273, Ф. 7, Д. 5/14.

34 ВА, П-3а, К. 36, Ф. 3, Д. 17.

35 ВА, П-3а, К. 116, Ф. 9, Д. 10.

36 *Српкиње у служби отаџбини и народу за време балканских ратова 1912. и 1913. г. као и за време светског рата од 1914–1920* (Београд : Југословенска женска секција фидака, 1933), 25.

37 Бјелајац, *Други пешадијски пук*, 18.

38 АЈ-125-Ф-4, персоналије

као ниједном официру српске војске.³⁹ Приликом преноса посмртних остатака Милунке Савић у Алеју великана на Новом гробљу у Београду, испред ковчега стајало је седам одличја која је Милунка Савић стекла у ратовима за ослобођење.⁴⁰

2. Живана Терзић

Године 1888. у имућној породици Живана Милошевића родила се Живана, у поцерском селу Варни.⁴¹ Била је ситније конституције и ниског раста и као све њене вршњакиње посвећена пословима на селу. Године 1902. након завршене основне школе наставила је образовање у Београду, са 14 година, у Радничкој школи Ђурђине Пашић. Долазак у Београд представљао је обрт у њеном животу. Поред промене средине, другачијег начина живота, доживела је и прву љубав. Упознала је Милана Терзића, који је од ње био старији шест година, пореклом из села Цикоте у Јадру. Представник породице Терзић служио је војску у Београду, у Краљевој гарди. Након проведене две године у војсци Милан је продужио војни рок у жељи да остане поред Живане. Њихову љубав су прекинуле четничке акције у Јужној Србији. Милан је због поменутих догађаја, као ватрени патриота, ступио у четничке редове и не опростивши се од своје девојке.⁴²

Живану је љубав према Милану одвела у четничке одреде. Пријавила се председнику четничког удружења у Београду. Председник је упитао: „Знаш ли ти, девојко, шта је дужност четника?“ Живана је одговорила: „Да ратујем и сечем наше непријатеље, да радим за добро Отаџбине!“ У тренутку њиховог разговора наишао је војвода Ђорђе Скопљанац, који је дошао у Београд у циљу прикупљања четника. Живану је војвода Скопљанац примио у своју чету, али је пре уласка у исту упућена на двомесечну обуку у Македонији код једне учитељице недалеко од Светог Наума. Након тога, у Скопљу је петнаест дана об-

39 Младеновић, *Милунка Савић*, 670.

40 Реч је о следећим одликовањима: две француске Легије части, Карађорђева звезда са мачевима, француски Ратни крст, Златна медаља за храброст Милош Обилић 1913, Албанска споменица и још једно инострано одличје које се не може одредити због лошег приказа. Последње, посмртно одликовање доделио јој је Добрица Ерић песмом „Још један орден за Милунку“. Документарна песма је настала у децембру 2009. године.

41 Божица Младеновић, „Живана Терзић - ратник са Дрине“ *Историјски часопис*, 9(2002): 275-276.

42 Време, бр. 5868, 22. мај 1938, стр. 17. *Амазонка са Дрине повукла се у самоћу*.

учавао Предраг Ђ. Ђилић у руковању оружјем. Живана Милошевић је после два и по месеца обуке ушла у четнички одред војводе Ђорђа Ристића Скопљанчета. Скратила је косу, обукла четничко одело, са карабином о рамену и раденицима преко груди, постала је прави четник. Међутим, у одреду није било њеног Милана Терзића. И поред тога, остала је у чети са надом да ће се једног дана срести. Међу четницима добила је псеудоним Жика („Еј, друже Жико“) и вешто скривала свој пол. Говорила је увек у мушком роду: „Како сам био вижљав човек, то су ме другови помоћу конопца увек прво спуштали у заздана непријатељска дворишта. Са великим ризиком отварао сам изнутра мандала са тешких капија.“⁴³ Желела је да учествује у свакој акцији и буде прва. Временом је постала ратник-херој. Након три године четовања срела је Милана на Шар-планини. Сусрет је био обојен емоцијама и Живаниним сузама, али и давањем обостраног завета на верност. Војвода Ђорђе видео је њихов сусрет и забранио састајање. Уочи Првог балканског рата изашли су из четнишва и ступили у брак. Село Цикоте, одакле је потицао Милан, било је сведок њихове љубави и среће.

У балканским ратовима обоје су учествовали, Живана је била добровољна болничарка у пољској болници у Ристовцу, док је Милан ратовао. У Великом рату Живани је погинуо брат у борби на Гучеву. Поменути догађај одвео је Живану у рат. Желела је да освети смрт свога брата. Обукла је четничко одело и отишла на Дрину. За борбу се пријавила пуковнику Гвоздену Ристановићу и изјавила: „Господине пуковниче, ја сам бивши четник. Желим да погинем на бојном пољу, да осветим погинулог брата. Тврдим да сам борбенија од многих војника.“⁴⁴ Пуковник Ристановић доделио је Живану Другом пешадијском пуку „Књаз Михаило“ - Гвозденом пуку. Ушла је у други вод друге чете другог батаљона. На челу чете био је резервни поручник Димитрије Барбуловић, а водник Драго Јовић, ђак наредник. Трогодишње четовање пуно је помогло Живани да успешно ратује у Првом светском рату. Добила је и засебан шатор, као и Флора Сендс. У првим борбама на Дрини, у бици код Курјачице, добила је чин каплара. Следећи Гвоздени пук, учествовала је у тешким борбама на Церу, Мачковом камену и Руднику, била је прави борац. У тренуцима одсту-

43 Време, бр. 5868, 22. мај 1938, стр. 17. *Амазонка са Дрине повукла се у самоћу.*

44 Време, бр. 5868, 22. мај 1938, стр. 17. *Амазонка са Дрине повукла се у самоћу.*

пања српске војске, у току јесени 1915. године, Гвоздени пук штитио је одступајуће колоне и био непрестално у борби са непријатељем.⁴⁵ У Драчу, у борби са Албанцима, Живана је добила чин поднаредника.

На Солунском фронту учествовала је у тешкој борби против Бугара која је уследила 16. новембра, на коти 1212 код Битоља. При заузимању коте 1212 три пута за 24 сата предводила је војнике у борби против непријатеља. Приликом трећег освајања коте Живана Терзић рањена је у стомак. Прву помоћ пружили су јој у пољској болници у Вертекопу, а након петнаест дана је упућена у Француску на опоравак. За освајање коте 1212 одликована је Орденом Милош Обилић за храброст и чином наредника. Са чином наредника имала је и свој вод. Након тромесечног опоравка у Француској затражила је да се врати на фронт у борбене редове. Лекар Јордан Стајић, пуковник, констатовао је да више није способна за борбу, јер јој се метак налази у трбушној дупљи. Живана је желела на фронт и пуковнику Стајићу се обратила речима: „Ја сам са пушком изашао из Србије, хоћу са пушком и да уђем у Србију, или ме убите!“ Успела је да убеди лекара Стајића и враћена је у своју јединицу. Учествовала је у пробоју Солунског фронта и у ослобођењу Србије. Године 1919. ушла је у Београд.⁴⁶

3. Флора Сендс

У свештеничкој породици Сендс, у парохији Недер Поплтон (Nether Poppleton), у округу Јорк, у Енглеској, 22. јануара 1876⁴⁷ године родила се Флора Сендс (Flora Sandes)⁴⁸. Отац Семјуел Диксон Сендс био је уважени лондонски грађанин.⁴⁹

45 Исто.

46 Ibid.

47 У распону од 1876. до 1889. наводи се година њеног рођења. Луиз Милер, у књизи *Naš brat: život kapetana Flore Sends* на страни 35, наводи да је госпођица Флора рођена 22. јануара 1876. године. Часопис *Видов-дан: историја српских ратова 1912-1918 у слици и речи*, св. 3 / уредник Душан Мил. Шијачки / Београд, 1921, стр. 160 наводи да је рођена 1883. године. У Персоналном досијеу припадника Војске Краљевине Југославије Флоре Сендс, у картону личних и службених односа официра, у рубрици датум рођења уписан је 22. јануар 1889. година. (Војни архив Београд, Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије ВА, К. 1566 бр. 614.)

48 У литератури и изворима можемо пронаћи следеће верзије презимена: Сандес, Сандз, Сендз, Сандс, Сандерс, Сенц и Сандерсен.

49 *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар 1917, стр. 3, М. Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

Имућна породица из које је потицала омогућила јој је свестрано образовање и васпитање. Завршила је Швајцарску девојачку школу,⁵⁰ положила возачки испит, свирала виолину, ишла на часове језика, те је течно говорила француски и немачки језик,⁵¹ а доласком на Балкан успела је да научи и српски.⁵²

Радознале природе и свестраних интересовања пратила је дешавања у Европи и свету.

Путем штампе била је упозната са ратовањем српске војске, против Турске и Бугарске, у балканским ратовима.⁵³ Подстакнута победама српске војске на Балкану у ратовима 1912. и 1913. године, тридесетосмогодишња Флора Сендс је после објаве рата Велике Британије Немачкој, августа 1914. године, одлучила да пружи помоћ Србији. Определила се да у Србију дође у улози добровољне болничарке, за шта је већ била квалификована завршеним курсом за болничарке.⁵⁴ На тргу Винсент у Лондону упознала је Мабел Грујић, супругу начелника Министарства иностраних послова Краљевине Србије, Славка Грујића, која је за Англо-америчку јединицу окупљала болничарке и хирурге за помоћ Србији, и истој се придружила. Воз са Англо-америчком јединицом кренуо је 12. августа 1914. године са перона железничке станице Черинг Крос (Charing Cross) у правцу Србије.⁵⁵ Била је ангажована у Првој резервној болници у Крагујевцу и за показану ревност у неговању српских рањеника одликована је Медаљом Српског Црвеног крста⁵⁶ и Крстом милосрђа.⁵⁷ За време епидемије тифуса радила је у превејалишту у Ваљеву где се разболела. Након опоравка посао добровољне болничарке наставила је у Трећој резервној пољској болници у Осечини, удаљеној неколико километара северозападно од Ваљева.⁵⁸

50 ВА, К. 1566, бр. 614.

51 У персоналном досијеу припадника Војске Краљевине Југославије, у Картону личних и службених односа официра Флоре Сендс у рубрици које језике говори, пише: енглески, српски, француски и немачки (ВА, К. 1566, бр. 614).

52 *Српске новине*, бр. 109, 17. децембар 1916, стр. 2, *Мис Флора Сандрес*.

53 *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар, 1917, стр. 3, М. Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

54 *Ibid.*

55 Miler Luiz, *Naš brat: život kapetana Flore Sends* (Beograd: Laguna, 2013) 25–28.

56 ВА, К. 1566, бр. 614.

57 ВА, П-5, К. 23, Ф. 4, Д. 50.

58 *Српске новине*, бр. 1, 3. Јануар, 1917, стр. 3, Мл. Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

У октобру 1915. године здружене оружане снаге Аустроугарске, Немачке и Бугарске поново су нападе Србију. Флора је у улози болничарке почела да ради у превизијалишту Другог пука „Књаз Михаило”.⁵⁹ Донела је одлуку да се са српском војском повуче преко Бабуне, као „војничка нудиља”.⁶⁰

Команданта пука „Књаз Михаило”, Димитрија Милића⁶¹, упознала је приликом повлачења из Прилепа, на путу ка Битољу. Пуковник је постао њен заштитник и убрзо је по Милићевом савету прешла у амбуланту при штабу.⁶² У пуку је Британка Сендс имала привилегован положај, добила је кобилу Дијану,⁶³ а имала је и посланог.⁶⁴ Дана 28. новембра 1915. године постала је војник Другог пука, оставши упамћена као једина жена која је регрутована у српској војсци током Првог светског рата.⁶⁵

Флора Сендс је врло брзо успела да се прилагоди новој улози у рату. Постала је одличан борац на фронту. Са пушком у руци у свим борбама показала је праву војничку одважност. Стоички је подносила све услове рата. Гледајући српског војника како и последње атоме снаге даје за државу, у свом дневнику је забележила: „Обесхрабрани војници вукли су се путем, у сутону зимског јутра, и сви смо гледали безнадежно клонулу и исцрпљену војску, окрећући своје погледе према мрачном, страшном ланцу снегом покривених планина, које растављају њихову љубљену Србију од Албаније.”⁶⁶

59 „То је била моја велика срећа да ме одреде баш у овај пук, који је признат као најбољи пук у српској војсци”, записала је у свом дневнику. Flora Sandes, *An English Woman-Sergeant in the Serbian* (London: Hodder and Stoughton, 1916). Флора Сендс је од новембра 1915. до марта 1916. године писала дневник, у коме је забележила причу о Србима, о догађајима на фронту, посебно о ситуацији у пуку „Књаз Михаило”. Дневник је први пут штампан 1916. године, у издању *Ратне колекције*, а са енглеског га је превео поднаредник Спира Радојчић. Сандес, *Енглескиња*, 15-16.

60 Лазаревић, *Енглескиње*, 134.

61 За успешну војну каријеру награђен је Карађорђевићим звездама III и IV степена.

62 Miler, *Naš brat*, 121.

63 Сандес, *Енглескиња*, 29, 38-39.

64 Посилни је војник додељен старешини са задатком да брине о спреми, коњу, као и о одећи себи надређеног. Посебно је био задужен за изување официрских чизама. Посилни јој је доносио вечеру, обезбеђивао јој постељу и помагао око пртљага.

65 Моника Крипнер, *Жене у рату: Србија 1915-1918*, превод Веселин Костић (Београд : Народна књига, 1986), 197.

66 Сандес, *Енглескиња*, 71.

На путу кроз Албанију пук је водио местимичне борбе.⁶⁷ Британка Сендс се нарочито одликовала у борбама код Ђукуса⁶⁸ и Дарзе.⁶⁹ Дана 30. новембра 1915. године,⁷⁰ пришла је четвртој чети првог батаљона Пешадијског пука „Књаз Михаило”, под командом поручника Јанаћка Јовића⁷¹. Њена вештина и борбеност оставиле су велик утисак на поручника Јовића.⁷²

У ратним белешкама генерал Иван С. Павловић је забележио: „Мис Флора Сандес Енглескиња, добровољац у 2. пешадиском пуку, предложена за одликовање за заслуге и храбро држање у борбама 1915. године, Златном медаљом за храброст.”⁷³ У достављеном предлогу за одликовање од 31. августа 1916. године, у борби на Дарзи резервни поручник Јовић је забележио: „Као добровољац ступила је у ову чету 13. новембра 1915. године, учествовала је у свима борбама у којима је чета учествовала, а нарочито се показала 4. децембра 1915. године у борби на „Дарзи” са пушком у руци раме уз раме са осталим војницима дочекивала мрског непријатеља који је наступао, [...], што је много утицало на морал војника у оним критичним моментима.”⁷⁴

Ратни вихор Флора Сендс је делила са четвртм четом са којом се и пробацијала ка Елбасану. Ратна голгота, условљена тереном и хладноћом, била је појачана и недостатком хране, која је била доступна уз високу цену или није била на продају. Занимљиве утиске приликом преласка Драчког округа записивала је у свом дневнику: „Ја сам била предмет великог љубопитства код становника, а нарочито код жена, и они су непрестано питали поручника Јовића да ли сам ја

67 Бјелајац, *Други пешадијски пук*, 17.

68 Планински врх, висок 1.790 метара

69 *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар 1917, стр. 3, Милан Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

70 ВА, К.1566, бр. 614.

71 Родом из села Доња Речица код Прокупља. Остварио је веома успешну војну каријеру. Учествовао у балканским ратовима. После Првог балканског рата постао је наредник. У Другом балканском рату био је резервни потпоручник, а две године касније, у Првом светском рату, напредовао је до поручника. Његову колекцију одликовања чини неколико медаља за храброст, као и две Карађорђевог звезде са мачевима.

72 Сендс, *Енглескиња*, 86.

73 ИАБ, Лични фонд Иван С. Павловић, број фонда: 2145, кутија 12 (даље: ИАБ, 2145-К.12-4.2.5.).

74 ВА, П-5, К. 23, Ф. 4, Д. 50.

жена или војник, и били су јако зачуђени кад им је он рекао да сам ја Енглескиња, али српски војник.”⁷⁵

Након приспећа српске војске у Драч, Флора Сендс је упућена у аудијенцију код престолонаследника Александра, где је уз срдачан пријем, одликована Орденом Светог Саве петог степена,⁷⁶ „за услуге учињене српским болесним војницима и српским избеглицама”.⁷⁷ У истом граду поручник Јовић је Енглескињу Сендс одликовао чином каплара, 1. јануара 1916. године.⁷⁸ О томе је оставила следећи запис: „После тога сви официри приђоше и руковаше се са мном и честиташе ми што сам сад постала прави српски војник.”⁷⁹

На Крфу је Флора Сендс упознала Роберта Бозенкета, представника Фонда за помоћ Србији, захваљујући коме је постала преводилац за српски. Надгледала је истовар робе са бродова и њено складиштење у магацину.⁸⁰

Српске војнике смештене у Ипсосу Флора Сендс је често обилазила. У знак захвалности што их је спасла глади у Албанији и изборила се за нове униформе предали су јој писмо захвалности. Садржину тог писма записала је у свој дневник.⁸¹ Дана 6. априла, на дан славе „Гвозденог пука“, произведена је у поднаредника.⁸² Свечаности је присуствовао престолонаследник Александар, командант Друге армије Милош Васић, као и државни и војни представници савезничких држава.⁸³

Након вишемесечног боравка на Крфу, војник Сендс се са својим пуком 23. априла 1916. обрела у Солуну, да би већ у августу била у селу Горничеву уочи почетка Горничевске битке. Дана 13. септембра Горничевски гребен, који окружује град Битољ са истока, био је у српским рукама. Четврта чета је након успешне бит-

75 Sandes, *An English Woman*, 148–154.

76 У дневнику Флора је записала да је декорисана медаљом Свети Сава, али без степена. Sandes, *An English Woman*, 185.

77 Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела (даље: МИД), Политичко одељење (даље: ПО), ролна 507, документ XV/232.

78 ВА, К. 1566, бр. 614.

79 Сандес, *Енглескиња*, 114.

80 *Ibid.*, 123–124.

81 Sandes, *An English Woman*, 225–229.

82 ВА, К. 1566, бр. 614.

83 Бјелајац, *Други пешадијски пук*, 21.

ке код Горничева прешла у резерву, да би потом уследиле битке код Крушеграда и села Сливица. У свим поменутих борбама, које су вођене у планинским областима источно од Битоља, Бугари су пружали велики отпор. У борбама 1916. године против немачке војске на Чукама погинуо је поручник Јанаћко Јовић. Ова трагедија била је велик ударац за Флору Сендс.⁸⁴

За учешће у борбама 1916. године поднаредник Флора Сендс је награђена похвалном наредбом:⁸⁵ „[...] кад је чета имала за задатак да нападне противника и са положаја га отргне, поднаредник Сандес прво је међу првима продрла у непријатељски ров лично бацајући бомбе и храбрећи војнике. Истога дана и на истом положају кад је противник био предузео контра-напад са намером да поврати изгубљени положај, поднаредник Сандес бацајући бомбе у непријатељско нападно одељење, просто је створила растројство код противника.”⁸⁶

Борбе са Бугарима настављене су и у току новембра. У раним јутарњим часовима, 16. новембра, уследио је изненадни бугарски напад код села Полог, недалеко од Сливице, на падини брда 1212. Четврта чета је била у својству батаљонске резерве, али и на удару Бугара, те је у жеку жестоке борбе и нестала.⁸⁷ Сендс-ова је у бугарском нападу била тешко рањена, шрапнел јој је искидао мишиће дуж десне слабине, док јој је десна рука била искидана и сломљена. У чланку објављеном у лондонском листу *Морнинг њости* (*Morning Post*) 1918. године, Флора Сендс је истакла пожртвованост српских војника у тренуцима њеног рањавања: „Да би ме спасли, кад сам била рањена, те се нисам могла маћи, неколико од мојих људи излагали су свој живот, па и више но свој живот / јер нико не зна боље од њих шта то значи за српског војника да падне жив у руке Бугара/, па су чак одбијали и сами да се спасу, ако не би могли да ме понесу са собом.”⁸⁸ И поред великих људских губитака Срби су успели да заузму бугарски положај на брду 1212, а 19. новембра су ушли у Битољ, док су

84 У аутобиографији из 1927. године Флора је записала: „Борио се у ратовима против Турака и Бугара, добио је сва одликовања за храброст и за две године напредовао је од редова до [поручника], што је готово незабележно у војсци.” (Miler, *Naš brat*, 194).

85 ВА, П-3а, К.10, Ф.12, Д. 19.

86 ВА, П-3а, К. 36, Ф. 3, Д. 33.

87 „Укрстише се топовске ватре, наше и непријатељске и у овој ломљави непријатељско тане погоди храбру Сандес” (Лазаревић, *Енглескиње*, 211).

88 АС, МИД, ПО, ролна 545, документ VIII/686.

се Бугари повукли у правцу Прилепа. Живојин Мишић је у својим мемоарима записао да Битољска битка представља највећи успех савезничке офанзиве у току 1916. године.⁸⁹

Након указане прве помоћи и тродневног боравка у Водену, Флора је упућена у Четрдесет прву болницу у Самлису у близини Солуна. У тој болници је већ лежала Милунка Савић, рањена у бутину. Престолонаследник Александар је Флору Сендс посетио у болници, заједно са капетаном Миланом Јовичићем, и том приликом јој је, за храброст показану при нападу на коту 1212, доделио највише одличје српске војске, златни Орден Карађорђевог звезде са мачевима.⁹⁰ Флора Сендс прва је жена странкиња која је добила поменуто највише српско војничко одличје. За заслуге стечене у операцијама на Солунском фронту 1916. године похваљена је наредбом команданта армије годину дана касније, јер је њена чета 1916. године због превеликих губитака била расформирана.⁹¹ Иста наредба прочитана је свим војницима у пуковима.⁹²

У јануару 1917. године, у циљу бржег опоравка, Сендсова је упућена у Бизерту. На фронту је поново била, након шестомесечног лечења, у јуну. Ту је сазнала да се њена чета напросто истопила у борбама на Брду 1212 и окршајима који су следили.⁹³ Сви преживели су прекомандовани у Прву чету и заједно наставили борбени пут. Последице рањавања из 1916. године приморале су поднаредника Сендс да се крајем септембра поново врати у Болницу престолонаследника Александра, у којој јој је уклоњено неколико шрапнела. Опоравак је наставила у Енглеској, где је обезбедила зимску одећу српској војсци. У новембру 1917. године предала је Главној интендантури 160 пари вунених чарапа војницима њеног пука.⁹⁴

89 Мишић, *Моје успомене*, 359.

90 ВА, П-3, К. 253, Ф. 7, Д. 5/99.

91 ВА, П-3, К. 273, Ф. 8, Д. 5/101.

92 Војни архив у Београду, у својој архиви чува похвалну наредбу Флоре Сендс упућену начелнику Тимочког пука 3. позива, начелнику Службене станице бр. 1 у Микри, команданту 1. батаљона небораца за позадину, команданту Бродарске команде и команданту 2. батаљона последње одбране. Иста је саопштена војницима и на фронту и у позадини (ВА, П-3а, К. 36, Ф. 3, Д. 33).

93 ВА, П-3, К. 273, Ф. 8, Д. 5/101.

94 *Службени војни лист*, год. 36, бр. 35, 25. новембар 1917, стр. 399–400.

Флора Сендс је својим подвизима исписивала странице најпознатијих листова ши-ром Европе.⁹⁵ Лист *Ла Серби (La Serbie)* 17. децембра 1916. године, под нас-ловом *Мис Флора Сандерс: Енџелскиња у српској војсци*, објавио је: „Али Мис Сандерс није довољно само, што се бори у редовима српске војске, она чини све, да би олакшала својим ратним друговима тешкоће рата и врло често им даје „накнадне” намирнице, које добија из Енглеске.”⁹⁶ У листу *Екселзиор (Excelsior)* објављено је: „Мис Сендс са необичним пожртвовањем, радила је на сузбијању тифусне епидемије у Ваљеву, а затим је прешавши у Албанију, ступила у борбену линију и борила се доцније при ослобођењу Битоља”⁹⁷

Почетком 1918. године Флора Сендс је са пријатељицом Евелин Хаверфилд (Evelina Haverfield) прикупљала новац за отварање колиба/кантина за одмор и топли напитац српских војника, као и топлу гардеробу која је достављена српској војсци.⁹⁸

Операције за ослобођење су отпочеле 14. септембра. Начелник штаба Врховне команде, војвода Живојин Мишић, упутио је Наредбу свим јединицама у циљу брзог продора ка домовини. Завршена је речима „Јунаци, напред у Отаџбину!”⁹⁹ Удар-не снаге продора су поверене српској 1. и 2. армији.¹⁰⁰ Други пук је био под ко-мандом потпуковника Михаила Ковачевића.¹⁰¹ Поднаредник Сендс је с Морав-ском дивизијом кренула 16. септембра ка бугарској линији у правцу Црне реке. Нарочито су похваљени Флорини подвизи у Овчем пољу, који су зауставили продирање непријатеља на левој обали Црне реке.¹⁰² Победа Прве српске армије над 11. немачком армијом код Ниша означила је скори крај рата.¹⁰³

95 АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75, Потпоручник српске војске Флора Сандес.

96 *Српске новине*, бр. 109, 17. децембар 1916, стр. 2, *Мис Флора Сандерс*.

97 *Српске новине*, бр. 41, 6. април 1917, стр. 4, *Енглескиња у српској војсци*.

98 ВА, П-3а, К.124, Ф. 9, Д.13.

99 Мишић, *Моје успомене*, 378.

100 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд : Српска књижевна задруга, 1984), 544.

101 Бјелајац, *Други пешадијски пук*, 18, 20.

102 Видети: Miler, *Naš brat*, 263–266.

103 Петар Опачић, „Завршетак Првог светског рата – пробој Солунског фронта – почетак слома војних снага Централних сила и стварање Југославије“, *Архив за историју здравствене културе Србије*, 18, ½(1989): 13.

Флора Сендс је на предлог министра војног и морнарице, на основу чл. 19 Закона о устројству војске, 20. априла 1919. године произведена у чин резервног пешадијског потпоручника 1. чете 1. батаљона II пешадијског пука „Књаз Михаило”.¹⁰⁴

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца Флора Сендс је за заслуге стечене у рату током 1917, 1918. и 1919. године, одликована Златном медаљом за храброст.¹⁰⁵ Ово одличје јој је први пут додељено 1916. године за заслуге у рату 1915. године. Године 1921. одликована је Албанском споменицом.¹⁰⁶

104 *Службени војни лист*, год. 38, бр. 30, 22. август 1919, стр. 729.

105 *Службени војни лист*, год. 39, бр. 17, 26. април 1920, стр. 573–574.

106 ВА, К. 1566, бр. 614.

Извори и литература

1. Војни архив Београд (ВА)

Фондови:

Фонд Војска Кнежевине/Краљевине Србије, 1847–1920.

Пописник бр. 3 – Ратна архива Врховне команде српске војске и свих њених одељења од 1914. до 1920. године.

Пописник бр. 3а – Архивска грађа материјалних одељења и органа Врховне команде (неоперативног карактера) од 1914. до 1920. године.

Пописник бр. 5 – Ратна архива Министарства војног, са одељењима и установама, од 1914. до 1923. године.

Збирке:

Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије

2. Архив Србије Београд (АС)

Фондови:

Министарство иностраних дела – Београд (1838–1920) – политичко одељење (МИД-ПО)

3. Архив Југославије у Београду (АЈ)

Фондови:

Државна хипотекарна банка (125)

Збирке:

Јовановић Јован Пижон 1870–1939. (80)

4. Историјски архив Београда (ИАБ)

Фондови:

Лични фонд Ивана С. Павловића (2145)

5. Објављени извори:

Службени војни лист 1917, 1919, 1920.

Штампа:

Време

Политика

Правда

Српске новине

Литература

Бјелајац, Миле. „Други пешадијски пук „Књаза Михаила“: предавање у Дому војске Југославије“, *Топличке свеске: њрилози за изучавање Топлице и јуја Србије* 8 (2003): 9–22.

Влаховић, Томислав. *Витезови Карађорђевое звезде са мачевим*. Београд: Т. С. Влаховић, 1989.

Ђурић, Антоније прир. *Жене солунци говоре*. Београд: Euro-Giunti 2014.

Крипнер, Моника. *Жене у рату: Србија 1915–1918*. Превод Веселин Костић. Београд : Народна књига, 1986.

Лазаревић, Јелена. *Енглескиње у српском народу*. Београд: Београдско женско друштво, 1929.

Luiz, Miler. *Naš brat: život kapetana Flore Sends*. Beograd: Laguna, 2013.

Марјановић, Петко. *Други пешадијски пук 1. позива Књаз Михаилу «Гвоздени пук»*. Прокупље: Народни музеј Топлице, 2011.

Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд : Српска књижевна задруга, 1984.

Мишић, Живојин. *Моје усвомене*, прир. Саво Скоко. Београд: Бигз, 1990.

Младеновић, Божица. „Живана Терзић - ратник са Дрине“ *Историјски часопис*, 9(2002): 275-278.

Младеновић, Божица. „Милунка Савић: између мита и стварности“, *Летопис Машице српске* 191, 5 (2015) : 667-672.

Опачић, Петар. „Завршетак Првог светског рата – пробој Солунског фронта – почетак слома војних снага Централних сила и стварање Југославије“, *Архив за историју здравствене културе Србије*, 18, ½(1989): 7-17.

Рос, Изобел. *Мала сива ѝрејелица: мој српски дневник*. Превод Ива Вуковић. Београд: Младост турист : Итака, 1995.

Рувидић, Жарко М. „Евакуација рањеника при заузећу Кајмакчалана 1916. године“, *Рајник* 37, 1-3 (1921), 110-141.

Sandes, Flora. *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army*. London [etc.]: Hodder and Stoughton 1916.

Сандес, Флора. *Енглескиња у српској војсци*. Превод Спира Радојчић. Београд : Итака 2015.

Сарамандић, Љубомир. *Ходочашће на Крф*. Београд : Тетратон 2004.

Српкиње у служби отаџбини и народу за време балканских ратова 1912. и 1913. г. као и за време светског рата од 1914–1920. Београд : Југословенска женска секција фидака, 1933.

Стошић, Адам, прир. *Велики дани Србије: (1914–1918): сведочења*. Крушевац : Крушевачки гласник : Друштво за ослободилачке ратове Србије до 1918. ; Београд : Студентски културни центар, 2000.

Women Fighters In The Second Infantry Regiment Prince Mihailo “Iron Regiment” (1914-1918)

Milena Žikić

University of Banja Luka, Faculty of Pharmacy, Department of General Education Sciences

Summary: *The Second Infantry Regiment “Mihailo Obrenović” was unique in many ways, first of all in courage, iron strength of soldiers, decorations, but also in women. In the “Iron Regiment,” crowned with the glory of endurance, three women fought, two Serbian women (Milunka Savić and Živana Terzić) and a British woman (Flora Sands). In the famous battles on the Drina and Kolubara, in which the Iron Regiment was exposed to the heaviest blows, Milunka Savić was at the forefront in the role of a bomber. Živana Terzić took part in the first battles on the Drina, in the battle near Kurjačica, and received the rank of corporal. She fought hard in Cer, Mačkov kamen, and Rudnik. During the retreat of the Serbian army in the fall of 1915, in Durres, in a fight with the Albanians, Živana received the rank of lieutenant. On the Thessaloniki front, Milunka Savić took part in the great battles for Gorničevo, the Black River, and the position of Čuka. She was awarded the Golden Order of Karadjordje’s Star with Swords for courage in the war against the Bulgarians. Živana Terzić also fought at elevation 1212 near Bitola. For her courage, she was awarded the Miloš Obilić Order of Courage and promoted to the rank of sergeant. On November 28, 1915, the British Flora Sands became a soldier of the Second Infantry Regiment “Knjaz Mihailo.” She will be remembered as the only woman recruited in the Serbian army during the First World War. On her way through Albania, she excelled in the battles near Čukus and Darza. On January 1, 1916, she was promoted to the rank of corporal in Durres. On the Thessaloniki front, she took part in the Battle of Gorničevo, and for the courage shown during the attack at elevation 1212, she was awarded the highest medal of the Serbian army, the Golden Order of Karadjordje’s Star with Swords. Flora’s exploits in Ovče Polje stopped the penetration of the enemy on the left bank of the Black River in liberation operations. All three women fighters contributed to the liberation of the Kingdom of Serbia and triumphantly entered the small state on the Balkan Peninsula. History warns us that such examples of chivalry and heroism must not be neglected and the culture of remembrance must not be transformed into a culture of oblivion.*

Keywords: *Second Infantry Regiment Knjaz Mihailo, “Iron Regiment”, Milunka Savić, Živana Terzić, Flora Sands, front.*